

Kan een christen geloven in een God die niet bestaat?

Lezing, gehouden op Hydepark 9 mei 2008.

J. Muis

Kun je geloven in een God die niet bestaat? Dat hangt ervan af wat je verstaat onder ‘geloven’, onder ‘God’, en onder ‘bestaan’. Eerst wil ik iets zeggen over bestaan, dan over God, en tenslotte over geloven in God.

1. Bestaan

Voor ons, moderne mensen staat ‘bestaan’ gelijk aan: als object observeerbaar zijn in tijd en ruimte. Dat God in deze zin niet bestaat, lijkt me duidelijk: God is geen object dat wij ergens in tijd en ruimte kunnen waarnemen. De Russische astronaut Gagarin was daar blijkbaar niet van op de hoogte toen hij na de eerste ruimtereis verklaarde dat hij in het heelal God nergens had gezien. In de reacties op het boek van ds. Hendrikse lijkt het er soms op, dat hij deze kwestie aan de orde stelt. Een predikant schreef: ‘...waar het Hendrikse vooral om gaat, (...) is) dat hij niet uit de voeten kan met het idee dat er, ergens tussen de planeten, een beschermende vader of almachtige heerser woont die ons bestaan bestiert. In die zin ‘bestaat’ God niet voor hem. Wat wij God noemen, kan niet worden opgeteld bij de verschijnselen uit onze concrete werkelijkheid.’¹ Dat God niet ergens in de ruimte gelokaliseerd kan worden, is geen opzienbarende gedachte. Een theoloog schreef eens: ‘...omdat onze geest wegens haar grofheid Gods onuitsprekelijke heerlijkheid niet op een andere wijze kon begrijpen, wordt deze heerlijkheid ons aangewezen door de hemel; de hemel is immers het meest verhevene en het meest glorieus dat ons onder ogen kan komen. Wanneer onze zinnen een ding ergens waarnemen, hechten zij zich daar gewoonlijk aan; zodat wij boven elke waarneming van lichaam en ziel worden verheven, wanneer wij God zelf willen zoeken.’² Met andere woorden: de hemel is een beeld voor Gods heerlijkheid, God zelf is nergens in de ruimte waar te nemen. Ik vond dit citaat bij Calvijn in zijn uitleg van de woorden ‘onze Vader die in de hemelen zijt’.

Het woord ‘bestaan’ is nog om een andere reden verdacht onder moderne gelovigen en theologen. Het klinkt statisch. Of, nog erger: het maakt God tot een onderdeel van de

¹ Pieter Lootsma, ‘God bestaat niet, hij gebeurt’, *Kerk in Den Haag*, februari 2008, 2.

² Calvijn, *Inst. I*, xx, 40. (eigen vertaling)

zogenoemde bestaande orde, en die belooft volgens velen niet veel goeds. Voor hen is geloven in een god die bestaat, buigen voor een afgod.³

Als God niet bestaat als object in de ruimte of als deel van de bestaande orde, bestaat hij dan alleen in onze rede, als idee, of in ons bewustzijn, als gevoel van absolute afhankelijkheid, of in onze verbeelding? Zeker, daar bestaat hij ook. Maar wanneer hij uitsluitend in onze rede, ons bewustzijn of onze verbeelding bestaat, is hij gereduceerd tot een element of functie van de menselijke subjectiviteit. Dan hebben we het strikt genomen niet meer over God, maar spreken we via God uiteindelijk alleen maar over ons zelf.

Zijn er misschien andere, betere termen dan 'bestaan'? Kunnen we zeggen dat God 'is' om uit te drukken dat God niet bestaat als object in tijd en ruimte. Dat zou kunnen, maar het wordt zo wel erg abstract. Bovendien is het niet zonder risico's, omdat het verleidt tot filosofische bespiegelingen over het zijn. Dan kan ook de volgende stap worden gezet: God is gelijk aan het 'zijn'. Spreken we zo nog over de God die Jezus zijn Vader noemde?

Voor velen is een aantrekkelijk alternatief om te zeggen: God gebeurt hier en daar, nu en dan. Dat drukt uit dat God niet buiten concrete, ervaarbare gebeurtenissen te vinden is. God is een gebeuren van bevrijding, of een gebeuren van liefde. De term 'gebeurtenis' is op zichzelf even filosofisch als de termen 'bestaan' en 'zijn', en roept eveneens problemen op. Is God een gebeurtenis in onze wereld, een proces van verandering in onze ervaringswerkelijkheid? Kan een gebeurtenis ons aanspreken, een tegenover voor ons zijn? En als er vele van zulke gebeurtenissen zijn, zijn er dan vele verschillende goden? Of is 'God' de soortnaam, het begrip voor deze verschillende gebeurtenissen? Wil de term 'God' meer inhouden dan een verzameling gebeurtenissen, dat moet hij een instantie zijn die al deze gebeurtenissen verbindt, en dat kan alleen wanneer hij degene is, die in deze gebeurtenissen handelt.

Moeten we niet een bijbelse term zoeken en zeggen: God leeft? Dat is dynamisch en kan worden verbonden met handelingen. Maar is het genoeg? De levende wezens die wij kennen sterven allemaal. God ook? Is God dan misschien het ene leven in en achter alle levende wezens? Maar het leven in en achter al die vergankelijke levende wezens samen is een algemeen, anoniem proces. Dus als we God de levende noemen, moeten we er in elk geval wat bij zeggen.

De meest geschikte term vind ik zelf: God is werkelijk. Voor iedere gelovige is God op de een of andere manier werkelijk. De vraag is alleen op welke manier. Is God alleen

³ Freek N.M Nijssen, 'Atheïstische dominee' (ingezonden brief), *Trouw* 5 januari 2008.

werkelijk in mij, of ook buiten mij? Is hij alleen werkelijk tussen mensen, of ook buiten mensen samen? Of is zijn werkelijkheid nog groter, en is hij ook werkelijk buiten en boven alles wat wij in onze kosmos ervaren? Wat je antwoordt op deze vragen hangt af van wat je onder God verstaat, en zo kom ik bij punt 2.

2. God

Wat is God? Op deze vraag is geen antwoord mogelijk. De traditie wist dat heel goed. De eerste zin van de klassieke godsleer luidt: het wezen van God is niet te bevatten. God is en blijft een ondoorgrondelijk geheim. Een bescheidener vraag is: wat bedoelen wij als we 'God' zeggen, wat betekent de term 'God'? Het kan nog bescheidener: in welke situaties brengen wij God ter sprake, of: bij welke ervaringen valt het woord God ons in?

Ik begin met een minimale invulling van het woord 'God': God kan niet alleen in mij zijn, God is groter dan ikzelf, God is ook buiten mij. Deze studiedag heeft als titel gekregen 'groter dan ons hart'. Dat suggereert dat in het geding is of God groter is dan ons hart of niet. Ik weet niet of dat de kwestie is. Geen religieus mens zal toch willen ontkennen dat God groter is dan ons hart? Mensen die God niet groter achten dan hun hart, vinden het ook niet nodig om over God te spreken. Zij willen niet overgeleverd zijn aan iets buiten zichzelf, zij vertrouwen alleen op de kracht van mensen. Ook ds. Hendrikse wijst de gedachte dat God in ons zou, zijn met kracht af; God is voor hem iets dat groter is dan wij zelf.⁴ Maar wat buiten mij zou je dan God kunnen noemen? Er is zoveel dat groter is dan ikzelf, de grand canyon of de muziek van Bach bijvoorbeeld. Een goede kandidaat is: liefde, liefde is groter dan ik ben, en liefde is niet in mij, maar tussen mij en een ander buiten mij. Als je nu zegt: met het woord 'God' geef ik weer wat ik als liefde ervaar (Hendrikse)⁵, dan maak je de term God tot een predikaat. Je verwijst naar een buitengewone ervaring van iets buiten jou, die je 'God' of goddelijk noemt. Dit is wat Hendrikse doet. Hij gebruikt de soortnaam 'God' (of het adjectief goddelijk⁶) als een predikaat voor buitengewone ervaringen. Intussen verandert er niets aan

⁴ Klaas Hendrikse, *Geloven in een God die niet bestaat. Manifest van een atheïstische dominee*, Amsterdam 2007, 128-130; vgl. Klaas Hendrikse, 'Brief aan At Polhuis e.a.', *In de Waagschaal* nw. jrg. 37, 5 (2008-2009), 154.

⁵ Vgl. Hendrikse, 154.

⁶ Hendrikse, 131

die ervaringen, wanneer je ze niet 'God' of goddelijk noemt.⁷ Dit betekent dat Hendrikse een predicatief godsbegrip hanteert.⁸

Is God niet groter dan alles wat er aan en tussen mensen gebeurt? Wanneer God ook buiten tussen-menselijke ervaringen en buiten alle mensen samen is, zou ook het universum goddelijk kunnen heten. Nu is dat inderdaad het grootste buiten ons, dat wij ons vanuit onze ervaring kunnen voorstellen. Maar de christelijke traditie is nog één stap verder gegaan door het bijbelse scheppingsgeloof volledig te beamen, wat in de cultuur van de vroege kerk bepaald niet vanzelf sprak. Als Schepper is God boven en buiten alles wat in tijd en ruimte bestaat - wat overigens niet uitsluit dat hij ook in de schepping aanwezig en werkzaam is. De kwestie waar het boek van Hendrikse ons voor plaatst, is voor mijn gevoel: geloven wij in God als de schepper van hemel en aarde?

Geloven in de Schepper is een sprong boven alle ervaring uit. Van de daad van de schepping, de schepping uit niets, hebben wij geen enkele ervaring, en kunnen wij als schepselen ook geen ervaring hebben. Scheppingsgeloof is ook geen conclusie uit wetenschappelijke kennis; de wetenschapper die in zijn wetenschap het begrip schepping hanteert, gaat buiten zijn boekje. De scheppingsdaad als begin van het bestaan van hemel en aarde kun je niet waarnemen en niet bewijzen; je kunt er alleen in geloven.

Het geloof in de Schepper heeft twee belangrijke implicaties voor ons thema. De eerste is dat het een predicatief godsbegrip uitsluit. Als God de Schepper is van hemel en aarde, is er buiten hem zelf niets dat wij goddelijk kunnen noemen. Als wij het woordje 'God' gebruiken als een aanduiding voor de ene Schepper van hemel en aarde, gebruiken wij het als subject, niet als predikaat, als een eigennaam, niet als een soortnaam.

De tweede implicatie van het geloof in de Schepper is, dat ons besef van wat werkelijk is, enorm wordt vergroot. Als God de Schepper is, is er meer werkelijk dan alles wat wij in tijd en ruimte ooit kunnen ervaren. De klassieke theologie heeft hieruit de consequenties getrokken. Zij heeft de antieke zijnsleer opengebrouwen en geheel opnieuw doordacht vanuit de schepping: er is niet alleen geschapen werkelijkheid, er is ook de ongeschapen werkelijkheid van God. Hoever je die ongeschapen werkelijkheid van God verder kunt invullen en

⁷ Hendrikse, 116, 118.

⁸ Voor het predicatieve godsbegrip van de Grieken zie: H.M. Kuitert, *De mensvormigheid Gods. Een dogmatisch-hermeneutische studie over de antropomorfismen van de Heilige Schrift*, Kampen: Kok 1962, 72, 73; Pieter W. van der Horst, 'Korte notities over het godsbegrip bij Grieken en Romeinen en de vergoddelijking van Jezus in het Nieuwe Testament', *Bijdragen* 57 (1996), 149-157.

beschrijven, is dan weer zaak van voortdurende discussie, maar het onderscheid tussen God en geschapen werkelijkheid is met het bijbelse scheppingsgeloof gegeven. Het geloof in de Schepper moet dan ook gevolgen hebben voor wat wij als werkelijk beschouwen. Je kunt dit ook omdraaien: wie een te beperkte werkelijkheidsopvatting heeft, kan niet in de Schepper geloven. Wie zegt: alleen materie is werkelijk; of: alleen wat ik natuurwetenschappelijk kan verklaren is werkelijk; of: alleen wat ik zintuiglijk kan waarnemen is werkelijk; of: alleen wat ik kan ervaren in de wereld, tussen mensen, of in de kunst is werkelijk, die moet het geloof in de Schepper wel afdoen als pure speculatie of inbeelding.

De term Schepper is nog onvoldoende om aan te geven wat christenen met het woordje God bedoelen. Op zichzelf zegt de term 'Schepper' nog niet veel meer dan dat God geen deel uitmaakt van de werkelijkheid die wij ervaren in ruimte en tijd. Hoe is God nader te karakteriseren?

Om te beginnen als persoon. In de christelijke geloofstraditie en geloofspraktijk zijn er twee ervaringen die er toe nodigen om over God te spreken als over een persoonachtig wezen. Om te beginnen weten christenen zich aangesproken door de Schepper in zijn Zoon Jezus Christus door de Heilige Geest, en weten zij zich geroepen tot een persoonlijk antwoord op deze aanspraak. Alleen personen kunnen ons zo persoonlijk aanspreken dat wij zelf moeten antwoorden. Daarom moet de God die ons in Jezus Christus door de Heilige Geest aanspreekt wel persoonachtig zijn.

In de tweede plaats leven christenen van de bijbelse verhalen over Gods grote daden. Wat God heeft gedaan in de bevrijding uit Egypte, in leven, dood en opstanding van Jezus Christus, in de uitstorting van de Heilige Geest bepaalt hun leven. Bovendien leren zij in de omgang met deze verhalen bepaalde gebeurtenissen in hun leven en in de geschiedenis herkennen en benoemen als daden van God. Ik kreeg de afgelopen weken twee geboortekaartjes. Het ene luidt: wij ontvingen een zoon, het andere: God gaf ons een dochter. Ontvangen en geven, geven en ontvangen zijn hol en bol; het een kan niet zonder het ander. Bovendien: waar echt ontvangen wordt, ontstaat dank. Dankbaarheid kan een onbestemd gevoel zijn, maar de gever van een geschenk danken is door en door persoonlijk. Omdat geloven dankzegging is op Gods daden, moet God op een of andere manier persoon zijn.

Natuurlijk is God op andere wijze persoon dan wij mensen, omdat hij geen lichaam heeft en geen geslacht; daarom is het beter hem persoonachting te noemen dan 'een persoon'. Maar het geheim van God en het verschil tussen God en menselijke personen dient ook te worden gemarkeerd door niet-persoonlijke termen voor God te gebruiken. De eerste term die zich dan aandient is voor mijn gevoel: Geest, een bijbelse term, die duidt op het niet-materiële

karakter van God en zo een beeld is voor Gods transcendentie, evenals de hemel in het citaat van Calvijn. Tegelijk duidt 'Geest' op een levende, dynamische, veranderende, stuwende werkzaamheid in onze wereld. Daarom mag 'Geest' niet zo dualistisch worden verstaan dat zij geen contact kan maken met onze materiële en lichamelijke werkelijkheid. De Geest is transcendent en immanent, komt van buiten in ons en in onze geschiedenis. Zo verstaan is de term 'Geest' een noodzakelijke aanvulling op de term 'persoon'. Hij kan deze echter niet vervangen, evenmin als 'persoon' 'geest' kan vervangen. Exclusief persoonlijk spreken over God loopt het gevaar in antropomorfisme te ontaarden, exclusief geestelijk spreken dreigt te vervallen tot pantheïsme, de reductie van God tot de de anonieme binnenkant van de levensprocessen in natuur en geschiedenis. We komen hier alleen verder als we op twee benen lopen en zowel persoonlijk als geestelijk over God spreken.

3. Geloven

Geloven is in de kern vertrouwen, je toevertrouwen, je overgeven. Geloven in God is je overgeven aan Hem/Haar die groter is dan jij zelf, dan wij allemaal samen, ja zelfs dan alles wat bestaat in tijd en ruimte, de Schepper, die tegelijk persoon en geest is. Zeker, het is ook verlangen en vermoeden; het is ook leven voor Gods aangezicht; het is ook overtuigd zijn; het is zelfs een vorm van kennen (maar geen wetenschappelijk kennen). Maar de kern is en blijft: vertrouwen, geloven in.

'Geloven in' is iets anders dan 'geloven dat', het voor waar houden van een bewering. Wie aanneemt dat God werkelijk Schepper is van hemel en aarde, leeft daarmee nog niet in vertrouwen op God. Aannemen dat God werkelijk is, is geen voldoende voorwaarde voor vertrouwen op God. Dit betekent niet dat het 'geloven dat' er niet toe doet; 'geloven in' vooronderstelt altijd een aantal feitelijke aannames. Ik kan bij het oversteken niet vertrouwen op het groene licht, wanneer ik niet aanneem dat de bestuurders van de auto's de verkeersregels kennen. Ik kan niet met iemand chatten via smn, wanneer ik niet aanneem dat mijn chatpartner bestaat, en is zoals hij zich voordoet.

Hoe zit dat met geloven in God? Is de aanname dat God werkelijk is, ook een noodzakelijke voorwaarde voor vertrouwen op God? Niet in die zin, dat je eerst moet aannemen dat God werkelijk is, voordat je op God kunt vertrouwen. Niet in die zin dat een overtuiging over de werkelijkheid van God in de tijd altijd voorafgaat aan het vertrouwen op God. Getuigenissen van gelovigen, en vooral van hen die tot het geloof bekeerd zijn zoals Augustinus en C.S. Lewis, laten zien dat het zo niet in zijn werk gaat. Het vertrouwen kan vooraf gaan aan de overtuiging dat God werkelijk is. Volgens Willen Jan Otten is er zelfs iets

dat aan het vertrouwen vooraf gaat: u zeggen tegen God, God aanspreken. 'Bidden gaat voor geloven uit.'⁹ Je kunt u tegen iemand zeggen zonder bewuste of sterke overtuiging dat die 'u' werkelijk is. Dat is trouwens niet alleen de ervaring van pas beginnende gelovigen, maar ook van vele gelovigen die al heel lang, misschien all hun hele leven lang, geloven.

Dit betekent niet, dat het er voor het vertrouwen niet toe doet of God werkelijk is. De ervaring van bidden en vertrouwen zonder overtuiging aangaande Gods werkelijkheid is een uitzondering, geen regel. Vertrouwen en twijfel kunnen wel een tijd samengaan, maar dit samengaan is geen goede basis voor een duurzame relatie. Wanneer het niet-overtuigd zijn van Gods werkelijkheid geleidelijk overgaat in een vermoeden van zijn niet-werkelijkheid, wordt het moeilijk om te blijven vertrouwen en bidden. Wanneer het vermoeden van zijn niet-werkelijkheid een zekerheid wordt, dan worden vertrouwen en gebed onmogelijk. Natuurlijk, psychologisch is alles mogelijk. Mensen zijn tot alles in staat. Maar als je je overgeeft aan een God van wie je overtuigd bent dat hij niet werkelijk is, dan bouw je je leven welbewust op zand. Dan wordt geloven een doen-alsof, een spel, een waan, een overgave aan een illusie. Ik zie niet in waarom je je zou overgeven aan een illusie. Ik denk dat ieder die niet alleen in losse momenten, maar met heel zijn leven vertrouwt op God, God op een of andere manier als werkelijk beschouwt. Vertrouwen op God impliceert de overtuiging dat God werkelijk is.

Zo komen we weer terug bij de vraag waar alles om draait: hoe is God werkelijk. Alleen in mij? Alleen tussen mensen? Alleen in losse gebeurtenissen? Alleen als kracht temidden van vele andere krachten? Of ook als Schepper van hemel en aarde? Je kunt niet christelijk geloven zonder geloof in God als schepper. De Schepper is een geest en een persoon die niet samenvalt met enig verschijnsel in de kosmos, en ook niet met de kosmos in zijn geheel. Geloven in de Schepper veronderstelt de unieke, ongeschapen werkelijkheid van de Schepper.

Ds. Hendrikse is een modern en een religieus mens. Een aantal dingen die hij schrijft over geloven in God, herken ik en kan ik meevoelen. Theologisch moet ik helaas vaststellen dat hij een predicatief godsbegrip hanteert: God is bij hem een soortnaam voor iets anders dan de Schepper. Hij raadt de kerk aan om dit predicatieve godsbegrip over te nemen, en vraagt daarmee feitelijk aan de kerk om de belijdenis van God als Schepper van hemel en aarde in te trekken. Dat is toch echt te veel gevraagd.

⁹ Willem Jan Otten, 'Biddend schrijven' (Quasimodolezing 2008), *Trouw* 5 april 2008